

Н.М. Гупан, О.І. Пометун, Г.О. Фрейман

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

10 клас

Підручник

(рівень стандарту, академічний рівень)

*Рекомендовано Міністерством освіти
і науки України*

Київ
Видавничий дім
«Світ знань»
2010

ББК 63.3(4УКР)4я721
Г31

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(Наказ №_____ від _____ 2010 р.)*

Рецензенти:
Експерти:

Гупан Н. М. та ін.
Г31 Історія України: 10 кл. Рівень стандарту. Академічний рівень / Н. М. Гупан, О.І. Пометун, Г. О. Фрейман. — К.: Видавничий дім «Світ знань», 2010. — 288 с.: іл., карти.

ISBN 978-966-8165-14-6.

Цей підручник нового покоління дає можливість на історичному матеріалі розвивати критичне мислення учнів, їхні ключові та предметні компетентності, основні вміння і навички, застосовувати у навчанні новітні технології, зокрема інтерактивні. Він відповідає чинній програмі, затвердженій Міністерством освіти і науки України, й охоплює період 1900—1921 рр. Авторський текст викладено цікаво й об'єктивно. Значну увагу приділено інформації про життя і діяльність видатних діячів, різноманітним історичним джерелам. Подано також статистичні дані, таблиці, схеми, ілюстративні матеріали. Вміщено численні питання, різнорівневі завдання, які дають змогу розмірковувати, дискутувати, аргументувати власну точку зору на історичні події і явища, перевіряти себе під час вивчення кожної теми.

Для учнів випускних класів загальноосвітніх середніх шкіл, ліцеїв і гімназій, а також абітурієнтів. Буде корисним для викладачів, методистів, студентів профільних навчальних закладів.

ББК 63.3(4УКР)4я721

ISBN 978-966-8165-14-6

© Н. М. Гупан, О.І. Пометун, Г. О. Фрейман, 2010
© П. С. Починок, художнє оформлення, 2010
© Видавничий дім «Світ знань», 2010

Шановні друзі!

В українській національній історії ХХ ст. є найбільш складним, але й найбільш усвідомленим. Адже історія його щойно завершилась і здобутки продовжують радувати, проте трагедії та негаразди ще спричиняють страждання багатьох людей. Частинкою тієї доби ще є кожен із вас, сьогоднішніх учнів. Ваша особиста історія теж має своє коріння у тому столітті.

У кожного покоління — свій погляд на історію та своє прочитання історичного досвіду. Сьогодення завжди окреслює передню межу, граничний край суспільного поступу та спонукає до «найдостовірнішого» оцінювального погляду, спрямованого у минуле. Лише таким чином ми можемо збагнути свою суть, самоствердитися й насажитися силою духу.

Українську стежку прокладено по вселюдському земному шляху правдою та мудрістю людей, які творили нашу історію. Сьогодні не існує жодних перепон для бажаючих іти нею, досягнути її повороти й заплутаність, звіряючи історичну законмірність і вагомість людських намірів, задумів, планів.

Тож усвідомлюючи себе частинкою цілого, причетного до історії ХХ ст., у цьому році ви маєте унікальний шанс під час занять вивчати власний родовід, з'ясовувати, чому доля вашої сім'ї, ваших батьків склалася саме так.

Ми вивчатимемо історію лише перших двох десятиріч буремного ХХ ст.; утім, як за насиченістю подій, так і за масштабами змін у житті народу вони рівнозначні століттям розвитку в минулому. За ці роки Україна пережила трагедію Першої світової війни, ентузіазм, розчарування і криваву боротьбу за владу.

Страшна війна розпочала новий період не тільки світової історії, а й історії України. Падіння імперій і процес народження нових національних держав в Європі не оминув і української землі.

Перші двадцять років століття, буремні й трагічні, стали досвідом історії, який переконує сьогоднішніх громадян незалежної України в тому, що лише воля народу здатна витворити неперевершені цінності, яких не знищити і не понівечити ніяким завойовникам чи окупантам.

Дорогі учні! Читайте цей підручник про недавню нашу історію!

Сподіваємося, що вивчення історії Батьківщини допоможе вам гостріше відчувати свою належність до народу України, стати свідомими, активними та компетентними громадянами нашої держави.

***З повагою
Автори***

Тема 1. ВСТУП

ПОЧАТОК НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ (1900–1921 рр.)

ПОЧАТОК НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ (1900–1921 рр.)

1. *Завдання і структура курсу.*
2. *Початок століття: доба бурхливих перетворень.*
3. *Україна в Першій світовій війні та під час революції.*

■ Основні терміни та поняття періоду

Індустріальне суспільство, прискорена модернізація, Українська Центральна Рада, універсал, Українська Народна Республіка, Українська Держава, Директорія, Західноукраїнська Народна Республіка, Соборна Україна.

■ Основні дати періоду

1900–1903, 1905–1907, 1910–1914, 1914–1917, 1917–1921 рр.

ЗГАДАЙТЕ: ЗГАДАЙТЕ:

У складі яких держав перебували українські землі наприкінці XIX ст.?

Як це позначилося на їхньому розвитку?

Що означають терміни: промислова революція, ринкові відносини, конкуренція, модернізація суспільства?

1. Завдання і структура курсу

Читаймо для розуміння

Що вам відомо про події перших двох десятиріч XX ст.? Якими є ваші очікування від нового курсу історії нашої Батьківщини? Порівняйте їх із цілями й завданнями курсу, що передбачені у державній навчальній програмі.

Курс історії України у 10-му класі складає хронологічно послідовну систему відомостей з історії XX ст., що є органічною частиною шкільної історичної освіти. Він охоплює історію 1900–1921 рр., які були багато в чому переломними для всього людства і нашої країни. Метою курсу, за визначенням державної програми, є не тільки знайомство з подіями і процесами, що розгорталися, не тільки розуміння історії та культури нашої країни в контексті світового історичного процесу, що розвивається в часі та просторі, а й подальше усвідомлення вами власної приналежності до України та її народу, розвиток громадянськості, відповідальності за збереження традицій та майбутній розквіт Батьківщини.

Курс складається із вступу і п'яти розділів: 1. Україна на початку XX ст. 2. Україна в роки Першої світової війни. Початок Української революції. 3. Українська державність у 1917–1921 рр. 4. Культура і духовне життя в Україні в 1917–1921 рр. 5. Наш край у 1900–1921 рр. Як бачимо, структура курсу відображає основні події та процеси періоду в хронологічній послідовності.

Курс має допомогти вам:

- усвідомити і розвинути в собі цінності, притаманні духовності нашого народу;
- зрозуміти сутність і навчитися цінувати полікультурність і багатоманітність українського суспільства;

- розвинути уміння здійснювати історичний аналіз, історичну критику, реконструкцію історичних подій, явищ, процесів, історичне прогнозування та інтерпретацію історичних явищ, орієнтуватися в історичних джерелах;
- підвищити рівень вашої загальної культури через залучення до духовних і культурних надбань українського та інших народів, до історико-культурної традиції людської цивілізації.

Сподіваємося, що в цьому вам допоможе підручник.

Як працюватимемо

Як працювати з підручником

Для полегшення орієнтації підручник переділено на розділи і теми. Після назви кожної теми вміщено план, за яким вона викладається. На початку викладення кожної теми в рубриці «*Основні терміни і поняття. Основні дати*» містяться основні поняття і терміни, чільні для цієї теми. В основному тексті їх вирізняє **жирним шрифтом**. На них треба звертати увагу і намагатися засвоїти, не тільки запам'ятовуючи їх, а й пояснюючи та оперуючи ними. Під рубрикою «*Згадайте*» на початку теми також вміщено запитання, які допоможуть вам пов'язати попередні знання та уявлення з матеріалом, що вивчається.

Основний текст теми містить питання і завдання, розташовані перед кожним підпунктом, які допоможуть вам переділяти текст на смислові частини, вирізняти в них головне, стежити за логікою викладення, розуміти зміст тексту і вступати в діалог з авторами з приводу оцінки того чи того факту.

Під рубрикою «*Звернімося до джерел*» вміщено історичні документи, свідоцтва і спогади сучасників подій, оцінки та інтерпретації явищ істориками. Кожна така рубрика містить також запитання, на які треба відповісти, опрацьовуючи джерело. Це сприятиме розвитку вашого критичного та історичного мислення, вмінню орієнтуватися в інформаційних потоках, характерних для сучасного етапу розвитку людства, що його часто називають інформаційним*.

Крім основного тексту, який описує події та процеси, що відбувалися, ви знайдете в тексті рубрику «*Знайомимось ближче*». Це — біографічні дані видатних діячів епохи, які суттєво впливали на розвиток подій. Така інформація допоможе вам зрозуміти погляди або позиції людини, її поведінку в конкретній ситуації тощо.

Майже у кожній темі ви знайдете рубрику «*Як працюватимемо*», що міститиме поради відносно способів діяльності, якими вам бажано оволодіти, щоб навчатися легше та ефективніше.

Наприкінці кожної теми розташовано рубрику «*Перевіримо та оцінимо себе*», працюючи з якою ви можете оцінити, наскільки вами засвоєно даний матеріал. Завдання цієї рубрики орієнтовані на середній і достатній (*перша група завдань*) та високий (*друга група, подана курсивом*) рівні навчальних досягнень і потребують як розуміння і логічного відтворення подій і фактів, так і їх порівняльного аналізу, класифікації, узагальнення, пояснення причин і взаємозв'язків історичних подій, процесів.

Наприкінці кожного розділу є тести і завдання для узагальнення вивченого. Ви можете використати їх для самоконтролю і самоперевірки, готуючись до відповідного заняття.

Звертайте увагу на визначення понять у самому тексті, а також на слова, позначені зірочкою (*). Це означає, що термін пояснюється у словнику в додатках до посібника.

Наприкінці підручника, крім словника, ви знайдете список додаткової навчальної літератури, електронних та Інтернет-ресурсів.

2. Початок століття: доба бурхливих перетворень

**Читаймо
для розуміння**

Якими були основні тенденції розвитку українських земель на початку XX ст.? Охарактеризуйте кожну з них своїми словами.

На початку XX ст. український народ не мав своєї держави. Його землі було переділено між Російською імперією та Австро-Угорською монархією. Економічні, політичні, соціокультурні процеси в кожному з регіонів значною мірою визначалися особливостями держави, до складу якої вони входили. Межа століть була характерною для українських земель завершенням промислової революції та переходом до індустріалізації*, суть

Індустріальне суспільство — це суспільство, в якому завершено процес створення великої, технічно розвиненої промисловості (як основи і провідного сектора економіки) та відповідних їй соціальних і політичних структур. Характеризується розвитком поділу праці, масовим виробництвом товарів, машинізацією і автоматизацією виробництва, розвитком засобів масової комунікації, сфери послуг, високої мобільності та урбанізації.

Модернізація — зміни відповідно до сучасних умов, осучаснення, оновлення чогось. В історії означає процес переходу від традиційного, аграрного суспільства до сучасного, індустріального.

якої полягала в розбудові великої машинної індустрії, якісних змінах у структурі господарства (насамперед промисловість мала переважати над сільським господарством, а важка промисловість над легкою). Ці широкомасштабні, кардинальні зміни відбувалися у надзвичайно складних умовах, адже обидві держави, як і більшість країн світу, в 1900–1903 рр. пережили економічну кризу, 1904–1908 рр. позначалися депресією, і лише в 1910–1914 рр. — економічним піднесенням.

Рух до **індустріального суспільства** супроводжували суперечливі процеси **модернізації** суспільного та повсякденного життя.

Якщо характерною рисою економічного життя провідних європейських країн на початку століття стало завершення модернізації суспільства, то Російська імперія та Австро-Угорська монархія ще були на стадії початку реформ. Це надавало модернізації в цих країнах **прискореного наздоганяючого характеру** та обумовлювало певні диспропорції в економічному та суспільному розвитку: відставання аграрної сфери від індустріальної, різке розшарування населення, соціальне напруження тощо.

ОСНОВНІ РИСИ МОДЕРНІЗАЦІЇ

Економіка	Соціальна сфера	Політика	Духовна сфера	Психологічна сфера
Впровадження новітніх технологій, технічний поділ праці, розвиток ринку товарів, грошей та праці	Формування нового типу людини – підприємливої, активної. Зростання соціальної мобільності суспільства. Перехід від великої патріархальної родини до малої сім'ї	Виникнення централізованих держав, централізація, уніфікація суспільного життя, бюрократизація управління, залучення мас до політичного процесу, встановлення демократії та демократичних інститутів	Утвердження нової світської системи цінностей, набуття освітою масового характеру. Зростання побутового, культурного, правового рівня населення	Нові засоби комунікації, збільшення кількості інформації. Пробудження національної свідомості

➤ На основі схеми поясніть основний зміст процесу модернізації суспільства.

Попри швидкі темпи промислового розвитку, українські землі, як і держави, до складу яких вони входили, залишалися порівняно відсталими у техніко-економічному аспекті. Хоча розвиток промисловості в українських землях на початку ХХ ст. був прискореним, та, якщо виходити з можливостей, які відкривав тогочасний рівень науки, техніки, культури, слід визнати, що в українській економіці не відбулося достатніх якісних змін. Індустріалізацію не було завершено, її перервала Перша світова війна.

**Читаймо
для розуміння**

Порівняйте економічний розвиток Наддніпрянщини й західноукраїнських земель на початку ХХ ст.

Модернізаційний процес у Наддніпрянщині та західноукраїнських землях розпочався майже одночасно, однак його перебіг на цих територіях мав свої особливості та динаміку.

На початку ХХ ст. Наддніпрянська Україна перетворилася на основний вугільно-металургійний регіон Російської імперії з великими промисловими центрами: Донецький вугільно-металургійний, Криворізький та Нікопольський залізорудний і марганцевий басейни, Південно-Західний цукровий район. Економіка дедалі більше інтегрувалася в загальноросійську, розширювалися зв'язки з іншими регіонами країни. Проте їхній економічний розвиток був суперечливим, адже їхня частка становила 70% видобутку сировини і лише 15% готової продукції Російської імперії. А оскільки вартість готової продукції значно перевищувала ціни на сировину, то економіка Росії отримувала від цього значну економічну вигоду. До того ж більшість населення проживала в селі, тому продукція сільського господарства переважала над промисловими товарами. Це впливало і на соціальний розвиток суспільства.

Звернімося до джерел

Із книги історика Т. Гунчака «Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії»

«Можна без перебільшення твердити, що з кінця 80-х років ХІХ ст. економіка України розвивалася значно бурхливіше, ніж в інших частинах Росії... діяльність буржуазії, яка з'явилася в Україні, можна характеризувати як інтернаціональне хижацтво... Звичайно, між цією верствою були такі українці, як Євген Чикаленко та Василь Симиренко. Вони щиро й щедро допомагали українським громадським і культурним інституціям, виділяли великі кошти на видавничу діяльність. Але, на жаль, такі люди були винятком... Природно, що з розвитком індустріалізації відповідно зростає і робітничий клас... Українське робітництво, котре виходило з села і мусило звикати до міста, потрапляло під вплив загальної російської атмосфери, що твердо установилася на Україні як офіційний і міський тон життя. Таким чином робітництво українського походження відходило національно і культурно від селянської маси, намічаючи гострий розрив по лінії національних селянсько-міських взаємовідносин».

Як історик характеризує розвиток економіки і соціальні зміни в українських землях на початку ХХ ст.? Чи були такі явища, на вашу думку, характерними і для західноукраїнських земель? Чому?

Західноукраїнські землі в економічному аспекті належали до найбідніших у Європі. Найбільш розвиненими галузями промисловості були: нафтова, деревопереробна, горілчана, видобуток бурого вугілля, кам'яної солі, гірського воску, розвивалися метало-оброблення та машинобудування. Продовжували розвиватися традиційні галузі промисловості: текстильна, шкіряна, тютюнова, паперова, скляна, керамічна, а також виробництво фарб, мила, соди, де переважали дрібні підприємства ремісничого типу. Найпоширенішою галуззю залишалося гуральництво. Однак застосування передової техніки і в цих галузях відбувалося вкрай повільно. Так само набагато повільніше відбувались і зміни у соціальній сфері.

Розвиненіша в промисловому аспекті Наддніпрянина, як і більшість індустріальних районів світу, в **1900–1903 рр.** опинилася в економічній кризі, яка проявилася у скороченні виробництва, зменшенні робочих місць, зниженні платні, збільшенні робочого дня, зростанні безробіття тощо. Економічне піднесення знов відбулося лише у **1910–1914 рр.** Тоді значно збільшилися видобуток вугілля, виробництво чавуну і сталі. На той час Наддніпрянська Україна виробляла майже 70% продукції важкої промисловості та 80–85% цукру всієї Росії.

У сільському господарстві українських земель зберігалось поміщицьке землеволодіння. Водночас в умовах розвитку капіталізму постійно відбувався процес соціального розкладу селянства: одні багатіли, інші бідніли. З 1906 р., з аграрною реформою у підросійській частині України, швидко зміцнювалась селянська приватна власність на землю і розвивались ринкові відносини. У Наддніпрянщині заможні селяни становили близько чверті сільського населення, у західноукраїнських землях 2/5 з усіх селянських господарств вважались заможними. Водночас майже половина селянських господарств у всій Україні вважались бідняцькими: їхні земельні ділянки не перевищували 3 десятин* на західноукраїнських землях і 5 десятин у підросійській частині.

Як у Наддніпрянщині, так і на західноукраїнських землях панування напівфеодальних форм господарювання та обезземелювання більшості селянства створювали додаткову дешеву робочу силу, яка не знаходила попиту. Наслідком цього була еміграція сільського населення на Кавказ, Далекий Схід, до Сибіру, а також до США, Канади, Бразилії, Аргентини та інших країн.

**Читаймо
для розуміння**

Визначте головні явища та процеси політичного життя і визвольного руху в українських землях у 1900–1914 рр.

На початку XX ст. зростає політизація українського суспільства, виникають численні політичні партії та громадські організації й рухи, висуваючи різноманітні цілі: від культурно-національної та політичної **автономії** до незалежності України.

Для більшості партій та організацій гаслом була боротьба за демократичні свободи, деякі намагались поєднати національно-демократичні погляди з ідеями марксизму.

Розстріл мирної демонстрації у Петербурзі на початку 1905 р. започаткував буржуазно-демократичну революцію, що охопила Російську імперію. Наддніпрянська Україна відразу долучилася до цих подій. Проте, поряд із загальноросійськими гаслами: ліквідація самодержавства, поміщицького землеволодіння, викупних платежів, встановлення демократичних свобод, восьмигодинного робочого дня, — українське населення намагалось розв'язати національне питання. Його вимогами були: скасування будь-яких національних привілеїв і встановлення рівноправності всіх народів, вільного розвитку української мови й культури. Ці вимоги були значною мірою реалізовані під час революції. Активно працювали над проектами надання Україні автономії українські депутати створеного під час революції представницького органу — Державної Думи Росії.

Проте влітку 1907 р. революція зазнала поразки. Розпочалися політичні репресії. Численні партії, які діяли в Україні в період революції **1905–1907 рр.**, після її поразки занепали або опинились у підпіллі. Були заборонені «Просвіти», український друк, українська мова як мова навчання, вживання слів «Україна», «український народ», а 1914 р. — навіть святкування 100-річчя від дня народження Тараса Шевченка.

Нове піднесення визвольного руху було зупинено війною.

Автономія (від грец. *αὐτο* — сам і *νομία* — закон) — право самостійного здійснення державної влади чи управління, надане якійсь частині держави, що здійснюється в межах, передбачених загальнодержавним законом або конституцією.

Культурно-національна автономія — надання етнічній спільноті, що становить меншість у державі, певної самостійності в питаннях організації освіти, інформаційних форм культурного життя (право створення національних шкіл, бібліотек, театрів тощо), реалізується через такі організаційні форми, як національні культурні центри, громадські ради, асоціації, земляцтва.

3. Україна в Першій світовій війні та під час революції

**Читаймо
для розуміння**

Яким було становище українських земель в умовах Першої світової війни?

Наприкінці XIX ст. — на початку XX ст. у світі формуються два військово-політичні блоки: Троїстий союз та Антанта. Після серії локальних збройних конфліктів 38 держав втягуються у Першу світову війну, в якій загинуло 10 млн осіб, а понад 20 млн було скалічено. Війна призвела до розпаду таких великих держав, як Австро-Угорщина та Росія. На карті Європи з'явилися нові незалежні країни.

Не обминули ці процеси й Україну, яка під час Першої світової війни стала осередком геополітичних інтересів трьох держав (Німеччини, Австро-Угорщини, Росії) і театром воєнних дій. Тягар війни гостро відчув на собі український народ, що за відсутності власної держави, яка захищала б його конкретні інтереси, опинився у двох протилежних таборах. Близько 3,5 млн українців у російській армії та 250–300 тис. в австрійському війську боролися і гинули за чужі для них інтереси. Але найгіршим було те, що сини одного й того ж народу, переділеного двома державами, змушені були вбивати один одного.

Значна частина території України опинилась у прифронтовій зоні, а в Галичині, Буковині, Закарпатті, на Поділлі точилися запеклі бої.

Війна справила руйнівний вплив на економіку воюючих країн, які опинилися на межі виснаження. Найтяжчих втрат зазнала Російська імперія, а відповідно й українські землі в її складі. Припинилася зовнішня торгівля, завмерли величезні чорноморські порти. Війна відірвала від продуктивної праці мільйони українських селян і робітників. Заводи і фабрики виконували дедалі більше військових замовлень і скорочували виробництво предметів широкого вжитку. Жорстока війна та її наслідки спричинили гостре невдоволення серед багатьох верств українського народу, зростання революційного визвольного руху. Наприкінці 1916 — на початку 1917 рр. наріла глибока економічна та політична криза. Український народ, витримавши на початку XX ст. чималі випробування, швидко набирався до нових соціальних потрясінь.

Умови війни привели не до згортання українського національно-визвольного руху, а, навпаки, до його зміцнення й піднесення. Як писав Михайло Грушевський, «...На загальнім тлі всеросійської реакції й спаду революційної хвилі, в порівнянні з пониженням громадянської енергії, яке давало себе знати в тих роках в громадянстві російським, український рух з його неослабною волею до розвитку і боротьби ставав явищем все більше яскравим і політичним».

**Читаймо
для розуміння**

Які були найбільш важливі події, що визначили періоди Української революції 1917–1921 рр.?

Аналізуючи ситуацію в Україні на початку 1917 р., вчені-історики справедливо стверджують, що Українська революція **1917–1921 рр.** була законним результатом розвитку визвольного руху в Україні і зумовлена як складним становищем населення в українських землях, що загострилось із війною, так і загальною кризою політичних систем у Російській імперії та Австро-Угорській монархії.

У лютому 1917 р. у результаті перемоги буржуазно-демократичної революції в Російській імперії було повалено самодержавство. Вже перші повідомлення про демократичні зміни викликали і в українському суспільстві прагнення якнайшвидше наблизити розв'язання назрілих проблем національного розвитку. Як

Звернімося до джерел

Із книги В. Солдатенка
«Українська революція. Історичний нарис»

«...За характером Українська революція була національно-демократичною, у своїй стратегічній меті органічно поєднувала завдання національного відродження і державотворення із необхідністю соціальних зрушень в інтересах широких мас українства. Провідники революції мали на меті забезпечити всі можливості для повнокровного розвитку українського народу, для вільної та ефективної життєдіяльності кожного члена суспільства».

Як ви розумієте оцінку революції, дану істориком? Якими були її цілі та завдання?

писав історик Т. Гунчак, «зрушення в українському суспільному житті віддзеркалювали динаміку передусім політичного розвитку української спільноти.... виникла ідея самобутності українського народу, концепції української держави і, нарешті, відбулося практичне створення такої у формі Української народної республіки, а згодом — держави гетьмана Павла Скоропадського».

На тлі загального піднесення і створення громадських комітетів, рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, як писали тодішні газети: «Представники всіх українських груп, товариств і гуртків вибрали і призначили Українську Центральну Раду у Києві, щоб вона орудувала справами нашими». Так виникла організація, якій судилося відіграти визначну роль в історії України. Її видатними діячами були В. Винниченко, С. Єфремов, Б. Мартос, С. Петлюра, Д. Антонович, Д. Дорошенко, М. Грушевський та ін.

Революційний 1917 р. для України був доленосним. У березні утворилася **Українська Центральна Рада (УЦР)**, а вже у червні, після проголошення її **Першим універсалом*** автономії України у складі Росії, наш народ став на шлях творення втраченої колись власної державності. Майбутнє виглядало світлим та безхмарним, у кольорах світової соціальної справедливості й інтернаціонального братерства. Але дуже скоро райдужні тони почали розвіюватися життєвими реаліями — як політичними, так і фінансово-економічними. Жовтневий переворот у Петрограді та узурпація влади більшовицькою партією зруйнували уявлення провідників українського національного революційного відродження про соціалістичну демократію в Росії та змусили Україну дистанціюватися від північної столиці на федеративну відстань. У листопаді 1917 р. Третій універсал УЦР проголосив, що «Україна стає Українською Народною Республікою» і заявляє своєю подальшою політичною метою, «щоб уся республіка Російська стала федерацією рівних і вільних народів». Утім, більшовицьке партійне керівництво розглядало питання самовизначення поневолених царатом народів в іншому ракурсі.

На початку січня 1918 р. почався загальний наступ радянських військ на Київ. За цих умов УЦР затвердила Четвертий універсал, проголосивши **Українську Народну Республіку (УНР)** незалежною державою, проте змушена була залишити Київ.

Намагаючись знайти підтримку в боротьбі з більшовиками, делегація УНР підписала Брестську угоду з країнами Четверного союзу. Вона зобов'язалася продати Австро-Угорщині та Німеччині частину свого продовольства, а ті — допомогти УНР витіснити радянські війська з України. Завдяки приходу німецьких та австрійських військ Україну було звільнено від більшовиків.

Однак місцеве населення вороже поставилось до присутності цих військ в Україні, оскільки сприймало їх як окупантів. Загальна незадоволеність політикою УЦР зумовила її падіння. Наприкінці квітня 1918 р. УНР було ліквідовано. В Україні постала **Українська Держава П. Скоропадського**, що проіснувала за підтримки німецьких і австрійських військ від кінця квітня до середини грудня 1918 р.

Після революції в Німеччині та розпаду Австро-Угорської монархії гетьман утратив підтримку німецьких та австрійських військ. Партії, що були колишніми прибічниками Центральної Ради, утворили об'єднаний блок — **Директорію** та іні-

ціювали повстання проти гетьмана, поваливши його режим. Війська Директорії вступили до Києва і відновили УНР.

Водночас у листопаді 1918 р. на уламках Австро-Угорської монархії у Львові було проголошено створення **Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР)**, що проіснувала майже рік. Видатною подією цього року, важливою для обох частин України, стало підписання на початку 1919 р. представниками Директорії та ЗУНР **Акта злуки**, за яким ЗУНР і УНР об'єдналися в єдину соборну державу*.

Втім, уже на початку лютого 1919 р. Директорія УНР змушена була залишити Київ більшовикам. Частина військ УНР перейшла на їхній бік. У Києві було встановлено радянську владу.

Протягом 1919 і до початку 1920 р. на теренах Наддніпрянської України розгорталася боротьба між радянськими та білогвардійськими арміями, а 1920 р. — між Польщею, до якої звернулися по допомогу представники УНР, і Радянською Росією. Наслідки цих тяжких для населення України подій виявилися трагічними. На більшості території УНР було встановлено радянську владу. Східна Галичина і Західна Волинь перейшли до складу Польщі. Інші західноукраїнські землі внаслідок розпаду Австро-Угорської монархії було переділено сусідніми державами: Північну Буковину і придунайські землі захопила Румунія, Закарпаття (Підкарпатську Русь) було приєднано до Чехословаччини.

Отже, Українська революція та український визвольний рух 1917–1921 рр. зазнали поразки.

ПЕРЕВІРЯЙМО ТА ОЦІНЮЙМО СЕБЕ:

1. Заповніть таблицю.

Основні події новітньої історії України у 1900–1921 рр.

Дата	Подія	Результат
------	-------	-----------

2. Визначте основні етапи розвитку українських земель на початку ХХ ст.

3. Покажіть на карті території українських земель, охоплені процесом індустріалізації, та визначте їхню господарську спеціалізацію.

4. Опишіть становище українських земель під час Першої світової війни.

5. Якими були основні події визвольного руху 1917–1921рр.?

6. Якою була доля українських земель на початку 20-х років ХХ ст.?

7. Визначте і поясніть хронологічні межі процесу індустріалізації українських земель.

8. Охарактеризуйте особливості економічного розвитку українських земель у 1900–1913 рр.

9. Назвіть і охарактеризуйте основні риси модернізації суспільного та повсякденного життя людей.

10. Визначте вплив подій Першої світової війни на життя населення.

11. Сформулюйте передумови Української революції.

Розділ I

УКРАЇНА НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Тема 2

СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ НА ПОЧАТКУ XX СТ.

1. *Адміністративно-територіальний устрій українських земель у складі Російської імперії та Австро-Угорської монархії.*
2. *Місце української економіки в господарському житті двох держав.*
3. *Економічна криза 1900–1903 рр. Утворення монополістичних об'єднань.*

■ Основні терміни та поняття періоду

Монополія, синдикати.

■ Основні дати періоду

1900–1903 рр.

ЗГАДАЙТЕ:

Якими були особливості економічного розвитку українських земель наприкінці XIX ст.?
Як проявлялася модернізація в економіці українських земель у другій половині XIX ст.?
Коли в Наддніпрянській Україні виникають перші монополістичні об'єднання?

1. Адміністративно-територіальний устрій українських земель у складі Російської імперії та Австро-Угорської монархії

Читаймо для розуміння

Визначте основні риси адміністративно-територіального устрою українських земель у складі Росії та Австро-Угорщини. Вирізнити спільне та відмінне.

На початку XX ст. український народ не мав своєї держави. Його землі загальною площею 700 тис. кв² було переділено між Росією та Австро-Угорщиною. Всього на українських землях проживало 48 млн осіб, зокрема 33 млн українців.

Українські землі, що входили до складу Росії, були об'єднані в три регіони — генерал-губернаторства по 3 губернії* в кожному: Малоросійська (Чернігівська, Полтавська та Харківська губернії), Київська (Волинська, Подільська і Київська губернії) і Новоросія (Катеринославська, Таврійська та Херсонська губернії). Кожна губернія поділялася на 10–12 повітів*, а ті, своєю чергою, на волості* з кількома селами у кожній.

Губернськими і повітовими центрами були міста, волосними — містечка. Губерніями керували губернатори, яких призначав цар із середовища вищих військових і відомих дворян. Повіти очолювали капітани-справники, яких обирали зі свого середовища дворяни повіту. На чолі волості стояв обраний волосним сходом старшина. Йому підпорядковувалися сільські старости, яких обирали сільські громади. Окрім цих органів виконавчої влади, у губерніях і повітах створюва-

лись виборчі самоврядні установи — земські зібрання (розпорядчі органи) та земські управи (виконавчі органи). Втім, їхні функції були обмежені питаннями будівництва та утримання місцевих шляхів, розвитку хліборобства, промисловості, торгівлі, надання населенню медичних послуг, освіти, зв'язку, протипожежного захисту тощо. Діяльність земств контролювалася губернаторами та міністерством внутрішніх справ.

До складу Австро-Угорщини входили три історичні українські регіони: Східна Галичина, Північна Буковина і Закарпаття. Східна Галичина з адміністративним центром у Львові переділялася на 50 повітів, Північна Буковина з центром у Чернівцях — на 10 повітів, Закарпаття з центром Ужгород — на 4 комітати.

У Буковині найвищою посадовою особою був крайовий президент, а в Галичині — намісник. Вони призначалися цісарем і мали широкі повноваження. Їм підпорядковувались повітові старости, яких призначав міністр внутрішніх справ. Повітові старости призначали війтів, які очолювали сільські громади. У Львові й Чернівцях діяли крайові сейми, що виконували функції органів місцевого самоврядування. Вони опікувалися проблемами торгівлі, освіти, санітарного стану в населених пунктах тощо.

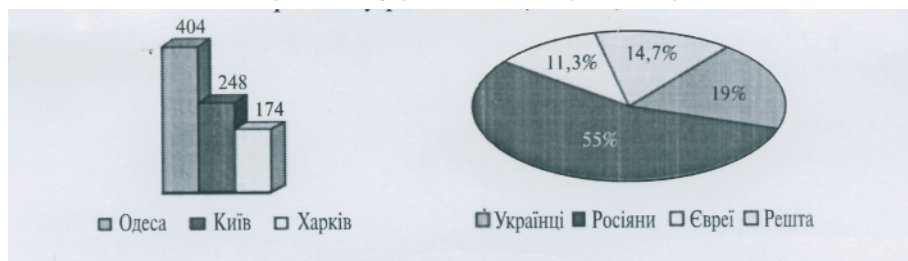
**Читаймо
для розуміння**

Про які особливості економічного і соціального розвитку свідчать, на вашу думку, наведені дані?

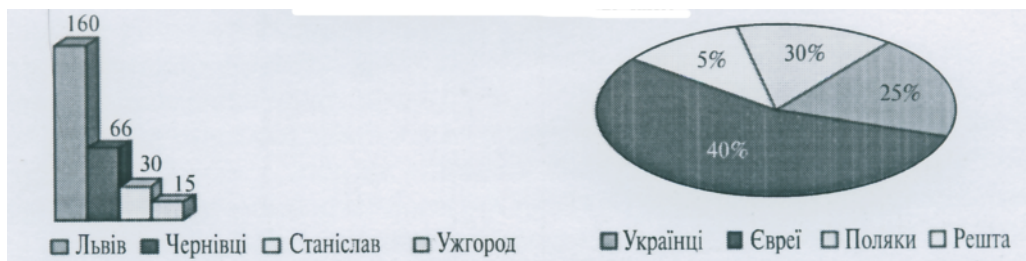
Переважну більшість населення українських земель складало селянство. У Наддніпрянській Україні в сільській місцевості проживало 84% населення, в західноукраїнських землях — 85%.

Проте, на тлі процесів модернізації постійно зростала кількість міст. Їхнє населення, як і населення невеличких містечок і робітничих селищ, було багатонаціональним.

Підросійські українські землі (тис. осіб)



Західноукраїнські землі (тис. осіб)



➤ Про які модернізаційні процеси, на вашу думку, свідчать подані у діаграмах цифри?

2. Місце української економіки у господарському житті двох держав

**Читаймо
для розуміння**

На основі тексту складіть стислі, з двох-трьох речень характеристики, які визначали би місце української промисловості в господарському житті Російської імперії та Австро-Угорської монархії. Обґрунтуйте свою думку фактами з тексту.

Початок XX ст. позначився в українських землях розгортанням процесу індустріалізації, що передбачало подальший розвиток великої машинної індустрії та створення нової структури економіки. Найбільш потужно ці процеси розгортались у Наддніпрянській Україні, де частка промисловості в загальному обсязі продукції всього народного господарства становила 48,3% (у середньому по Російській імперії 40%). Тут працювало понад 8 тис. фабрик, заводів, шахт та інших промислових підприємств, більш ніж 800 тис. робітників.

Унаслідок індустріалізації поступово склалася певна спеціалізація промислових районів: сформувалися три найпотужніші за обсягом промислового виробництва регіони: Правобережжя, що давало 46,5% всього обсягу, Лівобережжя — 30,5%, Південь — 23%.

Південь став визначним центром базових галузей економіки: вугільної, залізничної, металургійної, машинобудівної. На початку століття металургійна промисловість поставала у вигляді великих механізованих підприємств — заводів комбінованого типу — з доменними, мартенівськими печами та прокатними цехами, з власною системою вугільних шахт і залізничних копалень.

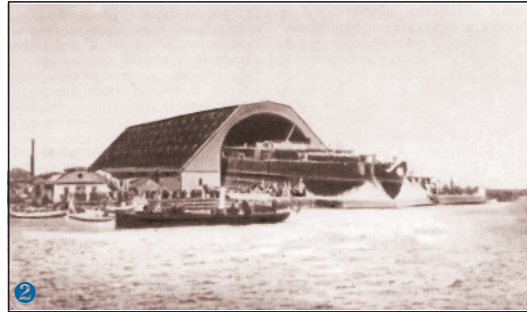
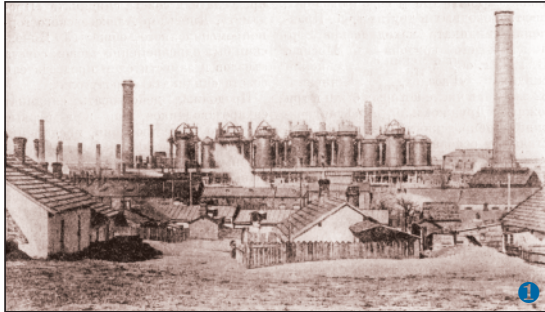
Темпи розвитку вугільної та металургійної промисловості (в млн пудів)

Вид продукції	1900	1913	Збільшення (у рази)	Частка у виробництві всієї Росії, %
Вугілля	671,652	1544,8	2,3	69,5
Залізна руда	156,205	312,4	2	57,2
Чавун	91,6	183,2	2	51,8

➤ Прокоментуйте наведені у таблиці дані. Про що вони свідчать?

Правобережжя залишалось міцним осередком розвитку легкої, харчової промисловості. Лівобережна Україна була центром харчової та машинобудівної промисловості. З часом і ці осередки промислового виробництва набули загальноросійського значення.

Активно розвивалась на той час транспортна система. Зокрема, загальна довжина залізничних колій сягала 8,5 тис. км і становила п'яту частину всієї мережі Росії. Вони з'єднували промислові центри з морськими портами. Потреби залізничні забезпечували паровозобудівні заводи у Харкові й Луганську. На Миколаївському суднобудівному заводі будувались пароплави, які перевозили вантажі на річкових і морських комунікаціях імперії. На азово-чорноморські порти припадала майже третина товарів, вивезених через європейські порти Росії.



Мал. 1. Юзівський металургійний завод. Початок XX ст.

Мал. 2. Миколаївський суднобудівний завод. 1900 р.

Мал. 3. Перший паровоз, виготовлений Луганським паровозобудівним заводом, який став найбільшим з усіх існуючих в Росії. 1900 р.

➤ Про які явища в економіці Наддніпрянської України свідчать ці фото?

У межах загальноімперської економіки Україна виступала як головна вугільно-металургійна база, найпотужніший виробник цукру та провідний регіон товарного зерна. До Першої світової війни українська промисловість становила 24,3% загальноімперської, даючи понад 70% продукції всієї видобувної промисловості Росії в цілому.

А от частка українського виробництва в обробній промисловості Російської імперії становила лише 15%. Слабо розвивалися текстильна, хімічна, поліграфічна та ін. галузі легкої промисловості. Металообробні підприємства, розташовані в українських землях, не забезпечували найелементарніших потреб населення. Навіть дріт і цвяхи у Наддніпрянщину завозили з Росії.

На західноукраїнських землях промисловість розвивалась повільніше. На початку XX ст. у Східній Галичині нараховувалося 700 промислових підприємств, де працювало 300 тис. робітників. Найбільш потужно тут розвивався видобуток нафти. У 1900 р. тут видобували понад 325 тис. тон нафти, а через три роки її видобуток зріс у 6 разів, що становило 5% від світового видобутку. Але царська влада не заохочувала перероблення нафти на місцях. Вивізне мито на неперероблену нафту було нижчим, ніж на нафтопродукти. Тому на місцях видобутку перероблялася лише третина від загальної кількості сирової нафти, а решта відправлялась для перероблення до Австрії та інших провінцій монархії.

На початку XX ст. пожвавився розвиток більшості галузей харчової промисловості, насамперед цукрової, борошномельної, спиртогорілчаної тощо. Працювало п'ять полотняних фабрик, орієнтованих на потреби внутрішнього ринку.

Щорічно в районі Карпат вирубували 10 млн куб. м деревини. Дві третини її у вигляді сировини або напівфабрикатів вивозилися для подальшого перероблен-

ня у промислово розвинені райони Австро-Угорщини, а решту переробляли на 100 місцевих невеликих лісопильних заводах (у середньому по 20 робітників).

У краї видобували 64% солі Австро-Угорської монархії. Однак на неї було введено державну монополію і високу ціну. Внаслідок такої політики західноукраїнське населення потерпало від «соляного голоду», а сіль вивозилася на продаж за кордон. У краї видобували також озокерит (гірський віск) для виготовлення мастил, церковних свічок, ізоляційних матеріалів в електротехніці, буре вугілля, основним споживачем якого була місцева залізниця. У Закарпатті видобували граніт, мармур, вапняк, гончарну та білу вогнетривку глину, що використовувалася для виготовлення фарфорового й фаянсового посуду.

У західні провінції Австро-Угорщини вивозилося з українських земель багато продукції тваринного походження, птахівництва, шкірсировини, масла, жири тощо. Значну частку експорту складала велика рогата худоба. За межі краю щорічно поставлялося 50 тис. голів великої рогатої худоби, 300 тис. голів свиней, значну кількість продукції вівчарства.

Загалом в експортній продукції західноукраїнських земель сировина становила 90%. Водночас західноукраїнські землі були ринком збуту товарів, що виготовлялися за її межами. Із західних провінцій Австро-Угорської монархії до Галичини, Буковини, Закарпаття завозилася дешева фабрично-заводська продукція, яка витісняла з ринку місцеві вироби.

На це був орієнтований і розвиток транспорту. На початку XX ст. довжина залізничних колій у краї сягала понад 4 тис. км. Проте залізничне будівництво не викликало масштабного розвитку важкої індустрії (як це було в Росії), а лише сприяло поглибленню виробництва промислової продукції, головно лісопереробної та будівельної. Водночас залізниця розширила можливості Австро-Угорщини у вивезенні із західноукраїнських земель сировини та завезенні в регіон товарів із західних провінцій.

Читаймо для розуміння

Підкресліть у тексті опорні слова або запишіть їх у зошит. Після закінчення сформулюйте на основі цих слів короткий план тексту та перекажіть його суть.

На початку XX ст. визначальним для сільського господарства Наддніпрянської України було зростання товарного, підприємницького виробництва. Найшвидше сільське господарство розвивалося на Півдні, де поміщицькі господарства перейшли на вдосконалену техніку і механізація охоплювала дедалі більше виробничих процесів у хліборобстві. Цьому сприяв розвиток виробництва вітчизняної сільгосптехніки. Поступово зростала кількість парових молотарок, жаток, сівалок, віялок, культиваторів, парових двигунів. Розширювались орні землі та посіви. Прогрес у рослинництві характеризувався переходом до

Як працюватимемо

Опорними словами тексту є ті, що передають його основний зміст, сенс. Їх може бути кілька у кожному абзаці, інколи вони пов'язані між собою як іменник і прикметник або дієслово тощо. Часто вони співвідносяться із значеннєвими частинами тексту. Їх визначення полегшить вам не тільки розуміння, а й аналіз тексту.

багатопільної системи рільництва, розширенням площ озимини, застосуванням сівозмін із посівами кормових культур і травосіяння, використанням мінеральних добрив. Однак такі нововведення не набули масового характеру. Головною системою рільництва залишалося трипільля, а в степовій частині зберігався переліг.

У цілому раціонально та інтенсивно розвивалася лише незначна частина господарств — підприємницьких поміщицьких і селянських (близько 39,4% від загальної кількості господарств).

На Правобережжі та Лівобережжі України зміни відбувалися з розширенням посівів цукрового буряку. З використанням тогочасної сільськогосподарської техніки тут господарювала невелика кількість селянських господарств. Наприклад, на Лівобережжі 40% плугів іще були дерев'яними.

Провідним напрямом у розвитку сільського господарства було вирощування зернових культур, під які відводилося понад 90% усіх посівних площ. Україна була основним регіоном Російської імперії, де вирощували пшеницю, ячмінь, жито, овес, гречку. На початку XX ст. вона забезпечувала 22% збору хліба імперії. Під технічні культури відводилося лише 3,8% посівних площ, під овочі й картоплю — 3,8%, решта йшла під кормові та інші культури. Серед технічних культур перше місце посідав цукровий буряк. У 1900 р. 78% площ, зайнятих цією культурою, були в Наддніпрянщині й давали 82% валового збору цієї культури в Росії. Важливими технічними культурами Наддніпрянщини були льон і тютюн. Вирощували багато картоплі, яка посіла важливе місце в харчуванні, стала сировиною для промислового гуральництва, виробництва крохмалю. З 1870 по 1900 рр. посіви картоплі збільшилися майже втричі.

У цілому товарність сільського господарства підросійських земель залишалася низькою і дорівнювала лише третині валової продукції Наддніпрянщини. Причинами були екстенсивний розвиток сільського господарства, низький технічний рівень, перевага зернових культур над іншими, що виснажувало українські ґрунти. Крім того, більшість поміщицьких господарств, не маючи коштів, засобів, досвіду, вели господарство у формі відробітків* (праця за гроші зі своїм реманентом, за борг або проценти з боргу, за землю і житло, за право пасти худобу на полях поміщика тощо) чи брали землю в оренду. Якщо ж урахувати, що селянин сплачував викупні платежі, численні податки та виконував натуральні повинності, то цілком зрозуміло, що на початку XX ст. в аграрному секторі переважало найбідніше селянство, нездатне до запровадження якісних змін у веденні господарства.

Аграрні відносини на українських землях, що входили до складу Російської імперії

Верстви населення	Дворяни	Селяни		
		заможні	середняки	бідняки
Кількість господарств	32,5 тис.	750 тис.	1млн 50 тис.	1 млн 200 тис.
Земельна власність (у десятинах на маєток, ділянку)	334	15,5	8,2	3,7

➤ Про що свідчать дані таблиці?

На західноукраїнських землях сільське господарство домінувало в економіці краю (понад 2/3 валової продукції). Багатогалузеве сільське господарство було орієнтовано на внутрішній та зовнішній ринки. На початку XX ст. його товарність зростала. У торговому балансі господарств провідна роль відводилась рослинництву, паралельно з ним успішно розвивалось і тваринництво.

У структурі посівів провідним напрямом було вирощування зернових культур (майже 60% усіх посівних площ). У Східній Галичині переважав вівсяно-житний, а в Закарпатті та Північній Буковині домінував вівсяно-кукурудзяний напрям. Щодо пшениці, то вона посідала третє місце у посівній площі краю. Врожайність зернових була вищою, ніж у Наддніпрянщині, і сягала 10 ц/га. Водночас у краї відчувався дефіцит зерна. Населення західноукраїнських земель споживало хліба удвічі менше, ніж у Наддніпрянщині, та покривало нестачу товарного хліба імпортом. Під технічні культури (коноплі, льон, тютюн, цукровий буряк, хміль) відводилося лише 1% усіх посівних площ.

Водночас у цьому регіоні селяни відчували гострий дефіцит орної землі, оскільки зберігалось поміщицьке землеволодіння (40% усіх орних земель краю).

Аграрні відносини на західноукраїнських землях

	Галичина	Буковина	Закарпаття
Селянські двори з ділянками до 2 га (у % до загальної кількості дворів)	42,7	56	51
Середній розмір ділянки у бідняцьких господарствах	1 га	1,5 га	0,73 га
Заможні селяни становили (у % до загальної кількості господарств)	5	8	9,93
Заможні селяни володіли (у % від усіх земель)	20,7	23	23

➤ Про що свідчать дані таблиці?

Потужно розвивалось у краї тваринництво. Окремі селяни виставляли на продаж до сотні голів рогатої худоби, коней, овець, свиней.

3. Економічна криза 1900–1903 рр. Утворення монополістичних об'єднань

Читаймо для розуміння

Поясніть, як пов'язані прояви світової економічної кризи з появою монополістичних об'єднань.

Початок XX ст. відзначився глибокою світовою економічною кризою (1900–1903 рр.), яка вплинула і на українські землі. Найбільшої гостроти криза набула у важкій промисловості, зокрема в залізорудній і металургійній. У Криворіжжі в 1902 р. з 79 рудень діяла лише 41. У 1903 р. на півдні Наддніпрянщини із 56 доменних печей працювало лише 23. Випуск паровозів у Луганську та Харкові скоротився на третину. Криза зачепила легку й харчову промисловість. Склади цукрових заводів були переповнені нереалізованою продукцією.

Видобуток залізної руди і виробництво чавуну в Криворіжжі у роки світової кризи
(в млн пудів)

Назва	Рік			
	1900	1901	1902	1903
Залізна руда	156,2	111,3	111,8	149,5
Чавун	91,6	91,7	84,1	83,4

➤ *Про що свідчать наведені у таблиці дані?*

Значна кількість підприємств згорнули свою діяльність, а отже, почало стрімко зростати безробіття. Зокрема, на 1903 р. у гірничій промисловості було звільнено третину робітників. Всього ж у Наддніпрянщині безробітними стало понад 100 тис. робітників. У Харкові кількість безробітних сягала 16 тис., у Катеринославі — 15 тис., у Донбасі звільнили кожного п'ятого. Розмір платні скоротився на 15–20%, тривалість робочого дня зросла до 12–16 годин.

Водночас економічна криза стала каталізатором реалізації потенційних можливостей регіону, що, загостривши конкуренцію та посиливши поляризацію підприємств, змусило буржуазію максимально сконцентрувати і об'єднати сили. Вона супроводжувалася поглинанням слабших підприємств сильнішими, зменшенням чисельності дрібних фабрик і заводів та збільшенням великих, тобто, значно посилювалася концентрація виробництва, сягаючи великих, навіть порівняно із західноєвропейськими країнами, розмірів. За рівнем концентрації промислового виробництва в основних галузях Наддніпрянська Україна вийшла на початку XX ст. на одне з перших місць у світі.

Найбільшого рівня концентрація промислового виробництва досягла в таких промислових центрах України, як Катеринослав, Луганськ, Харків, Київ, Миколаїв, Юзівка, Одеса.

Великі підприємства зазвичай не належали одній особі, а були акціонерними товариствами*, де капітал переділявся на паї (акції), і власники паїв (акціонери) відповідали за справи акціонерного товариства та отримували частку прибутку відповідно до свого паю. Тільки за 1905 р. в Україні було створено 285 акціонерних товариств, не було жодного великого металургійного заводу, який не входив би в акціонерну компанію.

Внаслідок посилення концентрації промисловості в деяких галузях виникають компанії (великі підприємства), фірми чи об'єднання (спілки), що посідають *монопольне становище*, контролюючи значну частину виробництва і збуту певного виду продукції. Можливість істотно впливати на ринкові ціни та обсяги пропозиції товарів забезпечувала таким компаніям високі прибутки.

Першою **монополією**, що виникла в Наддніпрянській Україні ще 1893 р., був **синдикат** цукрової промисловості. Він об'єднав 203 з 224 цукрових заводів, що належали родинам Бобринських, Браницьких, Бродських, Потоцьких, Терещенків, Харитоненків, Ярошинських, і виробляв 1,2 млн т цукру щорічно (друге місце у світі після Німеччини).

Процес монополізації набув масштабності на початку XX ст., коли виникли такі могутні синдикати, як «Продамет» (1902 р.), «Продвагон» (1904 р.), «Продвугілля» (1904 р.) та ін. Це були досить могутні об'єднання. Наприклад, синдикат «Продвугілля», до якого входило 18 окремих акціонерних товариств, контролював 75% видобутку кам'яного вугілля у Донецькому басейні. Загалом в Україні діяли 30 синдикатів, які мали 60–80% збуту галузевої продукції.

На західноукраїнських землях виникали фінансово-кредитні монополії: «Галицько-Карпатське товариство», «Галіція», «Мундус», «Сольва», які вкладали гроші у розвиток нафтової, хімічної, деревообробної промисловості.

Поява монополій у цілому неоднозначно впливала на виробництво й соціальну ситуацію в суспільстві. З одного боку, монополії, якщо й не усували циклічних промислових криз, то все ж значно пом'якшували їхню руйнівну дію. З іншого боку, їхні власники, контролюючи значну частину виробництва в тій чи тій галузі, з метою підвищення цін на свою продукцію часто штучно підтримували в країні нестачу фабрично-заводських

Монополія — згідно з економічною теорією це велике підприємство, фірма чи об'єднання (спілку), що концентрує у своїх руках значну частину виробництва і збуту певного виду продукції, пануючи на ринку з метою одержання монопольного прибутку.

Синдикат — це об'єднання низки підприємств однієї галузі промисловості, учасники якого зберігають виробничу, але втрачають комерційну самостійність. У синдикатів реалізація продукції здійснюється через спеціально створену спільну збутову контору.

Звернімося до джерел

Зі статті в газеті «Утро России» за 1907 р.

«Ні для кого не було таємницею, що в залізничній промисловості влада “Продамету” майже безмежна. Перефразували слова Людовіка XIV, вона з гордістю може сказати: “Металургія — це я”. Поклавши в основу своєї діяльності ясно й виразно сформульований принцип, що не залізо існує для споживача, а споживач існує для заліза, “Продамет” з найперших кроків свого існування рішуче повела лінію в чітко зазначеному напрямі і продовжує благополучно вести її в наш час».

Як автор статті оцінює діяльність монополістичного об'єднання? Чому? Який принцип покладено, на його думку, в основу діяльності монополії?

виробів, вугілля тощо. Приносячи буржуазії надприбутки навіть у кризових умовах, монополії водночас гальмували господарський розвиток, заважали технічному прогресові, звужували сферу регулятивної дії ринкових відносин.

ПЕРЕВІРЯЙМО ТА ОЦІНЮЙМО СЕБЕ:

1. Покажіть на карті основні території українських земель та їх адміністративний розподіл на початку XX ст., основні райони розвитку промисловості та сільського господарства.
2. Яким був адміністративно-територіальний устрій українських земель у складі Російської імперії та Австро-Угорської монархії?
3. Опишіть прояви індустріалізації на початку XX ст.

4. Якими були характерні риси розвитку промисловості Наддніпрянщини та західноукраїнських земель на початку XX ст.?

5. Яке місце посідали Наддніпрянщина та західноукраїнські землі в економіці Росії та Австро-Угорщини? Чи було це корисним для розвитку самих українських земель? Поясніть свою думку.

6. У чому полягав внесок України в загальноросійську економіку?

7. У чому полягав внесок західноукраїнських земель в економіку Австро-Угорщини?

8. Які особливості модернізаційних процесів у Росії відобразилися на розвитку українських земель? Як саме?

9. Порівняйте основні риси розвитку промисловості та сільського господарства у Наддніпрянській Україні та на західноукраїнських землях. Визначте спільне та відмінне.

10. Знайдіть у першій групі речень початок, у другій — закінчення речень. Наведіть приклади для кожної з характеристик. а) Характерною рисою розвитку української промисловості була підпорядкованість імперському центрові. Така державна політика істотно деформувала. Незважаючи на те, що на її території було зосереджено величезний промисловий потенціал; б) структуру економіки України. який вбачав в Україні насамперед потужну сировинну базу. вона все ж залишалася сільськогосподарським районом імперії.

11. Чи погоджуєтеся ви з висновком істориків щодо взаємозв'язку української та російської економік: «Ці процеси, з одного боку, відображали та уособлювали розвиток української промисловості у контексті загальноросійських тенденцій, з іншого — були своєрідним підсумком дії місцевих чинників». Чому? Поясніть.

Тема 3. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМНИЦТВА ТА ІНДУСТРІАЛЬНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ...

Тема 3

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМНИЦТВА ТА ІНДУСТРІАЛЬНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ НА ПОЧАТКУ XX ст.

1. Вітчизняний та іноземний капітал в економіці українських земель.

2. Стан українського підприємництва.

3. Індустріальна модернізація.

4. Розвиток кооперативного руху.

■ Основні терміни та поняття періоду

Підприємництво, кооперація, артіль, меценатство, філантропічна діяльність.

ЗГАДАЙТЕ:

Хто такі підприємці?

Що ви знаєте про розвиток підприємництва в українських землях наприкінці XIX ст.?

Які особливості індустріалізації в Україні?

Як розвивався наприкінці XIX ст. кооперативний рух?

1. Вітчизняний та іноземний капітал в економіці українських земель

Читаймо для
розуміння

Визначте, як співвідносилися вітчизняний та іноземний капітал в економіці українських земель. Якими були наслідки такого розподілу?

Значний промисловий потенціал Наддніпрянської України не залишався поза увагою іноземного капіталу. Західну буржуазію приваблювали

величезні природні багатства, дешева робоча сила, висока норма прибутку, ринки збуту. Наприклад, тільки англійський підприємець Дж. Х'юз, отримавши від російського уряду концесії* на будівництво металургійного заводу та видобуток вугілля, за 25 років своєї підприємницької діяльності на шахтах Донбасу вивіз до Англії 25 млн руб. золотом.

Французький, бельгійський, англійський і німецький капітал захопив чільні позиції в кам'яновугільній, залізорудній та металургійній промисловості. У 1900 р. у видобутку вугілля іноземцям належало 63% основного капіталу, а в металургії – 90%. Могутній синдикат «Продуголь» фактично цілком контролювався французькими інвесторами. Провідну роль відігравав іноземний капітал і в сільгоспмашинобудуванні, адже із 170 засновників заводів сільгосптехніки в Україні були: 35,0% – іноземці, 22,3% – росіяни, 20,5% – євреї, 10,0% – поляки, 4,0% – українці.

На західноукраїнських землях спостерігались такі ж процеси, насамперед у видобутку нафти. У ХІХ ст. тут господарювали австрійські підприємці, на початку ХХ ст. розпочалось активне проникнення в галузь німецького, а згодом американського та англійського капіталу. Напередодні Першої світової війни вкладений у нафтовидобувну промисловість Прикарпаття капітал оцінювався у 310 млн австрійських крон, з яких майже 1/3 припадала на австрійський, 1/5 – на англійський, по 12–15% – на німецький, французький і місцевий галицький, по 2% – на американський та бельгійський капітали. Австрійський капітал посідав провідні позиції в лісопилній та деревообробній галузях промисловості. Іноземні підприємці скуповували на західноукраїнських землях тисячі гектарів лісу. Хижацьке розроблення лісових масивів призводило до зменшення їхніх площ. Лише за 1912 р. вони скоротилися більше ніж на 1100 га.

Частка іноземних капіталів у структурі економіки Наддніпрянської України

Країна	Сума, у руб.
Франція	220 млн
Бельгія	155 млн
Німеччина	30 млн
Англія	23 млн

➤ Які процеси відображають дані таблиці?
Які їхні причини та наслідки?

Звернімося до джерел

Із публікації Д. Висогіна «Бельгійські кандали» (Харків, 1908 р.)

«Трамвай і конка – найвигідніше і найприбутковіше комерційне підприємство. Ось чому іноземні капіталісти, як хижі ворони, зграями налітають на кожне місто, де тільки постає питання про прокладання конки чи трамвая... і начебто схоже на те, що прийшли чужоземці в Харків, завоювали його, обклали обивателів даниною і щороку вивозять її за свій кордон. Бельгійці радісно підраховуватимуть прибуток... а місто буде без бруківок, без світла, без благоустрою. Міська дума змушена буде збільшувати податки в той час, коли місто має такі золоті розсипи, як трамвайна справа... Проте на цих золотих розсипах господарюватиме не місто, а чужоземне бельгійське суспільство».

Як оцінює автор діяльність іноземних капіталістів? Чим обумовлена його позиція? Яка мета цієї публікації? Чи є в тексті фрази, які свідчать про упередження автора проти іноземних капіталістів?

Така ситуація гальмувала і деформувала економічний розвиток не тільки українських земель, а й обох держав, адже місцевий виробник витіснявся з ринку, а більша частина прибутків, одержаних за рахунок монопольних цін і державних військових замовлень, вивозилася за кордон.

2. Стан українського підприємництва

Читаймо для розуміння

Читаючи текст, поставте до нього «тонкі» й «товсті» запитання. Запишіть ці запитання у таблицю, а потім колективно з'ясуйте відповіді.

«Тонкі» запитання	«Товсті» запитання
-------------------	--------------------

Як працюватимемо

«Тонкі» запитання — це запитання, що потребують конкретної відповіді з одного-двох слів і часто починаються зі слів: що, де, коли. «Товсті» запитання — це запитання, що потребують роздумів, залучення додаткових знань, умінь аналізувати, порівнювати тощо. Вони починаються зі слів: чому, з якою метою, навіщо, з якої причини.

На початку ХХ ст. в українських землях активно розвивалося підприємництво. За даними перепису 1897 р., понад 100 тис. людей записували своєю рідною мовою українську і жили за рахунок прибутку від капіталу і нерухомого майна. До підприємництва залучалася частина поміщиків, які створювали на своїх землях товарні господарства, забезпечені сучасною технікою і фахівцями відповідно до обраної спеціалізації (сільськогосподарське виробництво, харчова промисловість тощо). Окремі з них, зосередивши великі капітали, ставали успішними промисловцями та банкірами, як сім'ї Бобринських, Фальц-Фейнів та ін.

У підприємстві успішно утверджувались і представники інших соціальних верств: купці, селяни, ремісники, корчмарі та ін. Люди працьовиті, кмітливі, з гнучким розумом, вони, накопичивши гроші, вкладали їх у прибуткову справу, аби примножити свій капітал. Зокрема, із селян походили відомі родини підприємців: Харитоненки, Яхненки, Симиренки, Терещенки та ін.

Знайомимось ближче

Михайло Яхненко був кріпосним, чоботарював, шив кожухи, якими торгував на ярмарках. Розбагатівши, викупився із сім'єю на волю і разом із синами Кіндратом, Терентієм, Степаном і зятем Федором Смиренком заснував фірму з торгівлі зерном, худобою, а також оренди та будівництва млинів на Черкащині. У 1843 р., після смерті батька, підприємство очолив Кіндрат Яхненко, надавши йому торгово-промислового характеру: на орендованих млинах вони переробляли зерно. Згодом Яхненки стали купцями першої гільдії в Одесі, одержали звання почесних громадян міста. Їхній небіж Семен уже мав вищу освіту і протягом 1860–1863 рр. був одеським міським головою.

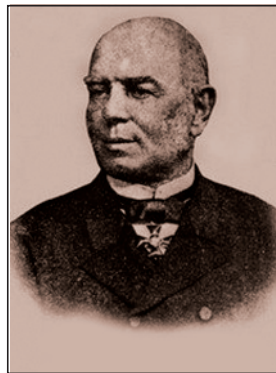
Старший син у сім'ї Федора Смиренка і Анастасії Яхненко Платон Смиренко ініціював перехід фірми до виробництва цукру. Закінчивши 1843 р. Паризький політехнічний інститут, він став першим в Україні дипломованим інженером-технологом цукрової промисловості, технічним керівником родинної справи. За його ініціативи було запроваджено парові двигуни, що привело до справжньої революції в цукроварінні, почалося виробництво

сільськогосподарської техніки на Городищенському машинобудівному заводі, започатковано сучасне пароплавання в Україні. Завдяки його підприємницькому хисту, творчій енергії, глибоким знанням було розбудовано справжню комерційно-промислову імперію Яхненків-Симиренків.

Його молодший брат Василь започаткував власний бізнес. Купивши напівзруйновану цукроварню в с. Сидорівка Канівського повіту і до 500 десятин землі, він створив найпотужніше у цукровій галузі підприємство. Маючи освіту Паризького політехнічного інституту, він за власним проектом і кресленнями відновив Сидорівську цукроварню, удосконалив виробничий процес, спроектувавши новий тип машин для рафінації цукру, започаткував виробництво мармеладу та пастилки, які постачав на внутрішні та зовнішні ринки. Якщо на початку 80-х років завод виробляв продукції на 193 тис. руб., то в 1910 р. — на 500 тис. руб. Наприкінці життя його майно оцінювалося в 10 млн руб.

Засновник сімейної справи **Харитоненків Іван Герасимович** (1820–1891) спершу чумакував, потім займався бакалійною торгівлею, промислами, орендував землі. Після реформи 1861 р. почав скуповувати поміщицькі землі та будувати на них промислові підприємства. У 1863 р. вже був купцем першої гільдії. Основні земельні ділянки Харитоненків зосереджувалися в Харківській та Чернігівській губерніях. На початку ХХ ст. його син Павло володів 90 тис. десятин землі.

Протягом 1860–1880-х рр. ним було побудовано шість цукроварних і рафінадних заводів — найпотужніших в Україні та Росії, кожний з яких щорічно виробляв до 900 тис. пудів цукру. До заводських комплексів входили цегельні підприємства, ремонтні майстерні, парові млини. Харитоненки вкладали гроші не лише в землю та цукропромисловість, а й брали участь у багатьох акціонерних товариствах, зокрема в Сумському машинобудівному, були співзасновниками товариства Білгород-Сумської залізниці.



Мал. 4. Іван Харитоненко (1820–1891)

- Які верстви населення репрезентували Яхненки, Симиренки та Харитоненки? Що в цих біографіях привернуло вашу увагу?

Основними рисами українських модернізаторів були підприємницький дух, життєва енергія, рішучість, потяг до ризику, який поєднувався з тверезим розрахунком, висока господарська культура, освіченість, відкритість до нового в техніці, науці, духовній сфері, активна громадянська позиція. Представників української модернізаторської еліти було не так багато у тлумі підприємців, серед яких був великий відсоток росіян, греків, німців, поляків, французів, євреїв. Особливості нових підприємців — Яхненків, Симиренків, Терещенків, Харитоненків полягали в тому, що вийшли вони із самих глибин українського народу і зберігали духовний зв'язок з народними традиціями, ідеалами, культурою.

Найчисленнішу та найпродуктивнішу групу українських підприємців у структурі селянського населення України становили заможні селяни — самостійні господарі, власники торговельно-промислових закладів, але насамперед хлібороби. Саме вони складали групу селян-підприємців, фермерів, яким належало 40% усіх надільних і приватних селянських земель, а також 50% усієї продуктив-



Мал. 5. Реклама найму прислуги та здачі квартир



Мал. 6. Реклама шоколаду, какао



Мал. 7. Реклама електрообладнання

- Який товар чи послуги пропонують реклами підприємців?
До якої категорії населення належать потенційні споживачі?
Поясніть свої міркування.
Які явища у повсякденному житті українського суспільства відображала реклама підприємців?

ної робочої худоби, і які відігравали основну роль в економіці села. Головними видами діяльності цієї групи селян-підприємців було товарне виробництво сільськогосподарських культур, промисли, торгівля, лихварство.

На західноукраїнських землях у 1904 р. вітчизняній буржуазії належало декілька десятків кредитних товариств, 9 промислових і декілька інших підприємств. У цілому вона була кількісно і якісно слабкою.

Розмах благодійної діяльності підприємців в Україні припав на кінець XIX — початок XX ст. Вони часто клопоталися вирішенням соціальних проблем своїх робітників, у неврожайні роки годували тисячі селян, розв'язували проблеми місцевого життя. Приміром, у Млієві, поблизу цукрорафінадного заводу, підприємці Яхненки, Симиренки побудували містечко для робітників і службовців на 150 будинків, гуртожитки для чоловіків і жінок. У містечку була 6-класна школа, де вчилася від 85 до 110 дітей, лікарня на 150 ліжок. Це містечко мало церкву, бібліотеку, аматорський театр.

Українські підприємці-**меценати** відігравали важливу роль у розвитку української культури.

Наприклад, В. Симиренко власним коштом утримував майже всі українські

Меценат — багатий покровитель наук і мистецтв, а також їх представників.

газети і журнали, що видавалися на території Російської імперії, фінансував історико-етнографічні експедиції, театральні трупи, виплачував стипендії відомим українським письменникам, ученим, діячам мистецтва, заповів величезні гроші

на розвиток української науки і культури. Варвара і Богдан Ханенки передали 3145 цінних експонатів Київському художньо-промислому музею (нині Художній музей). Федір і Надія Терещенки створили в Києві картинну галерею, Єлизавета Терещенко виділила 200 тис. руб. на школу малювання, по 30 тис. — іще двом навчальним закладам, 100 тис. — для допомоги бідним тощо. Вінцем добрودійності сім'ї Терещенків можна вважати виділення Миколою і Федором 425 тис. руб. — величезної на ті часи суми — на будівництво і оснащення двох училищ.

Видатний діяч Галичини початку ХХ ст. митрополит галицький Андрей, граф Шептицький дбав про школи, заснував Науковий інститут для студій, сполучений з Богословською академією, та «Академічний дім» у Львові, допомагав приватним школам, власним коштом відправляв молодих священиків для студій до Рима та Відня, давав стипендії світській молоді для навчання за кордоном, допомагав дитячим садкам і сиротинцям, заснував український шпиталь — «Народну лічницю» у Львові, підтримував видавництва. Глибокий знавець мистецтва, він підтримував митців, різьбарів і допоміг О. Новаківському (уродженцю Наддніпрянщини) відкрити власну художню школу. У 1913 р. заснував у Львові найбільший в Україні Український національний музей, де зібрано рідкісні пам'ятки українського мистецтва.

Звернімося до джерел

**Із книги Т. Лазанської
«Історія підприємництва в Україні
(на матеріалах торгово-промислової статистики ХІХ ст.)»**

«...сучасні дослідники звертають увагу на неоднозначне становище підприємницького класу в суспільстві та ставлення суспільства до цього класу. З одного боку, підприємець-капіталіст сприймався суспільством як “носіє прогресу”, який своєю підприємницькою активністю “сприяв розвитку економіки”, з іншого, — як “павук” або “глитай”, тобто “експлуататор армії найманих робітників”, який збагачувався за їхній рахунок”. ... Такі негативні риси характеру молоді буржуазії, як деспотизм, обмеженість інтересів, безкультур'я, знайшли відображення в пресі та художній літературі...

Позитивні риси підприємницького класу ... пов'язані, по-перше, з політикою соціального партнерства між робітниками та підприємцями, що була ініційована організаціями та творцями економічного життя ... передбачала участь підприємців в організації медичної допомоги робітникам, системи соціального страхування, вирішення житлової проблеми та проблеми освіти робітників. По-друге, у зв'язку з економічним поступом, суттєвих змін зазнала психологія торгово-підприємницького класу, усвідомлення ним зв'язку між своїм, особистим і суспільним багатством, необхідністю дбати не лише про власні, а й громадські інтереси, що знайшло втілення у таких заходах представників великого бізнесу, як благодійність і меценатство».

Як характеризує підприємців Т. Лазанська? У чому, на її думку, полягали причини прояву саме таких рис? Чи знаєте ви літературні твори, які описували би два обличчя українських буржуа?

3. Індустріальна модернізація

Читаймо для розуміння

Складіть план короткого повідомлення на тему: Прояви індустріальної модернізації в українських землях на початку XX ст.

На межі XIX–XX ст. із завершенням промислового перевороту в провідних галузях української промисловості виникли матеріально-технічні та соціальні передумови для подальшого розвитку економіки та індустріалізації. Так, на початку XX ст. у Наддніпрянській Україні працювало 17 металургійних заводів. Найбільш потужно металургійна промисловість розвивалася у Катеринославській та Херсонській губерніях.

Розвиток металургійної промисловості у Катеринославській та Херсонській губерніях на межі XIX–XX ст.

Регіони, населені пункти	Підприємства, що виникали
Катеринославщина (с. Брянське)	Чавуноливарне підприємство (Олександрівське, пізніше Брянське)
с. Кам'янське (нині Дніпродзержинськ)	Металургійний завод із двома домнами
Криворіжжя (с. Гданцівське)	Гданцівський металургійний завод
Донбас (с. Дружківка та Юр'ївка)	Дружківський та Донецько-Юр'ївський металургійний завод
Донбас (м. Маріуполь)	Нікополь-Маріупольський металургійний завод

➤ У чому ви бачите причини такого бурхливого зростання металургії у ці роки?

У 1900 р. порівняно з попереднім десятиріччям виробництво заліза і сталі збільшилось у 27 разів. Енергооснащеність металургійних підприємств в Україні у 42 рази перевищувала аналоги Уралу, а продуктивність праці робітника металургійного заводу була в 6 разів вища. На металургійних заводах широко впроваджувалися електричні двигуни. Південноукраїнські металургійні підприємства були достатньо великими. Наприклад, на Юзівському заводі працювало 5–6 тис., Олександрівському — 4 тис., Кам'янському — близько 3 тис. осіб.

Перехід металургії на мінеральне паливо зумовив високі темпи розвитку нової галузі важкої індустрії — коксового виробництва. На відміну від кам'яновугільних копалин, воно одразу виникало у вигляді великих підприємств. Продуктивність коксових устаткувань металургійних заводів становила 3,5–4,5 млн пудів на рік, тоді як копалин — 0,3–1,8 млн пудів.

Південь також став центром сільськогосподарського машинобудування. У Катеринославській губернії діяло 33, Таврійській — 19, Херсонській — 16 підприємств із виробництва сільгоспмашин і знарядь. Заводи Одеси, Харкова, Єлизаветграда, Білої Церкви, Києва відігравали важливу роль у виробництві сільськогосподарських машин, а також апаратів, насосів для цукрової, винокурної, лісопильної та інших галузей промисловості. Однак машини, виготовлені українськими підприємствами, за своєю вартістю та якістю поступалися іноземним. Мало вироблялося машин для самої промисловості, зокрема для машинобудування.

На межі століть набагато швидше, ніж в інших промислових районах Російської імперії, розвивалась і залізорудна промисловість у Наддніпрянській Україні. Тут понад 75% загального обсягу продукції припадало на велике машинне виробництво.

Технічно передові великі кам'яновугільні підприємства поступово перетворювались на переважну форму виробництва кам'яновугільної промисловості Донбасу. За перше десятиріччя XX ст. потужність механічних двигунів у Донбасі зросла в 10 разів. Тут вперше почалося дослідне застосування врубових машин. Але технічний прогрес у цій галузі не набув широкого розвитку, оскільки вона мала великі резерви дешевої робочої сили.

Галузями великої промисловості всеросійського значення стали цукрове, борошномельне, спиртогорілчане виробництво. З галузей, що переробляли тваринницьку продукцію, успішно розвивалася шкіряна.

На західноукраїнських землях процеси індустріальної модернізації охопили нафтодобувну промисловість. Істотні зміни відбулися із застосуванням глибинного буріння. Зростала кількість парових двигунів. За кілька десятиріч технічна оснащеність праці у нафтодобуванні значно підвищилась. Якщо в середині XIX ст. у всій галузі працювало 5 парових машин, то 1904 р. їх нараховувалось уже 347. На початку XX ст. нафтодобувна промисловість зазнала технічної реконструкції: закривалися невеликі криниці, ями, розпочалося буріння свердловин завглибшки понад 1000 м. Внаслідок застосування нової бурильної техніки зростає щорічний видобуток нафти: з 40–70 тис. т в останнє десятиріччя XIX ст. до 325 тис. т 1900 р.

Крок уперед зробила лісопереробна та хімічна промисловість, де на початку XX ст. працювало три великих на той час підприємства (у Великому Бичкові в Закарпатті, у Тур'ї-Бистрій, у Перечині), кожне з яких нараховувало по 300–600 робітників. У цілому індустріальна модернізація в західноукраїнських землях відбувалася повільніше, ніж у підросійській Україні.

Індустріальні відносини в сільському господарстві поширювалися в основному в Катеринославській, Херсонській, Таврійській, Київській, Подільській, Волинській губерніях. У Чернігівській губернії переважала відробіткова система, змішана система господарювання домінувала у Полтавській і Харківській губерніях. У Східній Галичині майже 47% фільварків* перебували в оренді у підприємців-фермерів. Одночасно у 35 з 50 повітів були поширені відробітки.

4. Розвиток кооперативного руху

Читаймо для розуміння

У чому полягали особливості українського кооперативного руху? Чому кооперативний рух очолили і пропагували інтелігенція та священники? Яким чином за допомоги кооперативного руху вони хотіли змінити повсякденне та суспільне життя українців?

На початку XX ст. в українських землях розвиваються різні форми економічних об'єднань населення. Найважливішою з них стає кооперація як рух самооборони економічно слабких і соціально принижених верств населення. Ведення господарства вимагало від селянина не лише важкої щоденної праці,

а й економічної кмітливості. Мало було щось виростити чи вигодувати. Необхідно було ще й вигідно продати, аби потім закупити сільськогосподарський реманент і багато чого вкрай необхідного для життя в селі. Часто такі послуги пропонував місцевий поміщик чи заможний селянин, чи перекупник. Але майже в усіх випадках це були грабіжницькі операції, які підтримували і без того слабе селянське господарство.



Мал. 8. Микола Левитський (1870–1935)

Пожвавлення діяльності кооперативів на межі століть було пов'язано з діяльністю відомого українського кооператора — «артільного батька» Миколи Левитського. Він після закінчення юридичного факультету Харківського університету повернувся до

рідної Таврії, де організував першу хліборобську **артіль**, члени якої об'єднали свої земельні ділянки, робочу худобу, реманент. Спільними зусиллями селяни вели господарство, а прибутки розподіляли відповідно до кількості працюючих та площі землі. Артілью керував староста, якого обирали голосуванням. З Херсонщини артільний рух швидко поширився на Катеринославщину, Полтавщину, Чернігівщину, Київщину та Донеччину.

М. Левитський розробив загальні економічні, правові та моральні принципи організації та існування хліборобських артілей.

Кооперація (від лат. *cooperatio* — співпраця) — добровільне об'єднання людей для спільної господарської діяльності.
Артіль — одна з форм кооперативного об'єднання, товариство повноправних осіб, що об'єдналися для трудової, виробничої мети.

Звернімося до джерел

Микола Левитський про спілкові умови для хліборобських спілок

1. Вся наша земля на всіх наділах наших, а також орендована об'єднується разом в одне ціле і передається в нероздільне і загальне володіння і використання всієї артіль.
2. Все рухоме і нерухоме майно, різні будови і т.д. належать нероздільно і перебувають в загальному користуванні всієї артіль.
3. Кожне суспільство живе окремо і влаштовує своє домашнє життя, по своєму бажанню.
4. Урожай весь обов'язково звозиться в один двір.
5. Урожай, після виплати артільних боргів, податків і ін., ділиться між всіма учасниками по числу робочих душ без відмінності статі (причому хлопці 14–17 років і дівчатка 13–16 років одержують половину того, що належить дорослим учасникам).
6. Щоб наша артільна справа йшла добре, ми всі повинні жити в добрій згоді, любові і мирі, як брати і справжні християни; ми не повинні ні лаятися, ні сваритися, ні пиячити...

Про що йдеться в документі? Які правила і цінності співжиття пропагував Микола Левитський? Чи згодні ви з ними? Якщо так, то чому?

З 1903 р. «артільний батько» зосередив основну увагу на організації ремісничих артілей у містах, зокрема в Єлизаветграді, Києві та ін. Після прийняття 1902 р. царським урядом закону про виробничі артілі в українських містах виникли виробничі спілки робітників, портових вантажників, конторських працівників, інженерів. У 1906 р. було засновано артіль київських друкарів. У 1912 р. на Наддніпрянщині діяло 2500 споживчих кооперативів. Під керівництвом М. Левитського бурхливу кооперативну діяльність розгорнуло товариство «Просвіта». На початку XX ст. ним були створені сотні ощадно-позикових кас, лавок, громадських комор.

Значного розвитку набули і кредитні товариства. Основний капітал таких товариств становили запозичені чи пожертвовані суми. Вони здебільшого отримували на основний капітал позику з державного банку під відповідальність їхніх членів. Позики в кредитних товариствах були довгострокові та видавалися лише на виробничі потреби. У 1914 р. в Україні вже діяло 2181 кредитне і 911 ощадно-позикових товариств, що об'єднували та обслуговували понад 1,7 млн членів.

У 1907 р. кредитні кооперативи Київської, Волинської та Подільської губерній об'єднались у Союз Південно-західного краю (згодом Київський кредитний банк — Союзбанк), що швидко став важливим організаційним та фінансовим осередком не тільки Київщини, а й усієї Наддніпрянської України. Він почав здійснювати торгово-посередницькі операції, організовував промислові підприємства, проводив видавничу діяльність, скликав кооперативні наради, а з 1913 р. навіть видавав свій двомовний часопис «Мурaveйник — Компанія». Такі об'єднання поступово розвивались і в інших губерніях.

Значного поширення набув український національно-кооперативний рух у Східній Галичині. Під керівництвом молодих національно свідомих юристів, священиків, учителів населення міст і сіл організовувало кредитно-позикові та споживачькі кооперативи, будувало народні доми, громадські лавки, комори, каси, читальні. На межі століть у Галичині постають численні кооперативні союзи: Сільський союз «Господар» (1898 р.), Крайовий кредитовий союз (1898 р.), Союз молочарських спілок (1904 р.), Союз для збуту худоби (1904 р.) та ін. Активно діяла кооперативна організація «Народна торгівля».

Свій внесок у розвиток кооперативної справи зробив митрополит А. Шептицький, який у своєму посланні (1904 р.) зобов'язав священиків очолити кооперативні організації та установи на місцях. Він писав: «Рішуче фальшивим є напрям занедбування сторони суспільно-економічної. Церква тих речей довгочасних і матеріальних не занедбує... Священик, що навіть на жадання парохіян не хоче утворити читальні, склепику, шпихліра господарського... є противний, не відповідає своєму становищу...».

Відбувається не тільки зростання кількості, а й об'єднання окремих кооперативних союзів. У 1911 р. на базі 30 торговельних сільськогосподарських спілок постав великий Сільськогосподарський крайовий союз торговельних спілок, що 1914 р. об'єднував 609 товариств. На Буковині такі самі функції виконувала з 1903 р. «Селянська каса», у віданні якої перебували десятки виробничих, кредитних і споживачьких кооперативів. Керував «Селянською касою» професор Чернівецького університету С. Смаль-Стоцький.

ПЕРЕВІРЯЙМО ТА ОЦІНЮЙМО СЕБЕ:

1. Покажіть на карті райони України, пов'язані з індустріальною модернізацією, та проілюструйте свою думку прикладами.

2. Заповніть прогалини у тексті, використовуючи наведені слова.

Значний промисловий потенціал Наддніпрянської України не залишався поза увагою... Західну буржуазію приваблювали величезні..., дешева..., висока..., ринок... Наприклад, тільки англійський підприємець Дж. Х'юз, отримавши від російського уряду ... на будівництво металургійного заводу та видобуток вугілля, за 25 років своєї... на шахтах Донбасу вивіз до Англії 25 млн крб. золотом.

Французький, бельгійський, англійський і німецький капітал захопив чільні позиції у... Така ситуація гальмувала і деформувала не тільки ...українських земель, а й обох держав, адже ... витіснявся з ринку, а більша частина прибутків, одержаних за рахунок монопольних цін та державних військових замовлень, вивозилася...

Слова: концесії, місцевий виробник, кам'яновугільна, залізорудна та металургійна промисловість, норма прибутку, природні багатства, іноземний капітал, робоча сила, збут, підприємницька діяльність, економічний розвиток, за кордон.

3. Які ознаки та прояви індустріальної модернізації ви побачили в розвитку промисловості українських земель?

4. Чому українські підприємці зосереджували свою діяльність в основному на сфері легкої та харчової промисловості?

5. Як ви розумієте позицію авторів підручника, що засилля іноземного капіталу в економіці українських земель гальмувало і деформувало економічний розвиток не тільки Наддніпрянської України, а й усієї Російської імперії? Чи згодні ви з такою оцінкою?

6. У чому сутність індустріальної модернізації економіки українських земель на початку ХХ ст.?

7. Порівняйте прояви індустріальної модернізації у промисловості і сільському господарстві на початку ХХ ст. у Наддніпрянській Україні та на західноукраїнських землях між собою, а також з аналогічними загальноєвропейськими.

8. Яку роль відігравали кооперативи у житті українського населення? Чи погоджуєтесь ви з їхньою назвою «рух самооборони економічно слабких і соціально пригноблених верств населення»? Чому?

9. Оберіть одного з типових представників українського підприємництва на початку ХХ ст. Складіть його характеристику і представте класу.